

ORIENTAL JOURNAL OF PHILOLOGY

journal homepage:

<http://www.supportscience.uz/index.php/ojp/about>**RELIGIOUS AND NATURAL EXPRESSIONS OF TIME IN THE KHOREZM DIALECTS****Surayyo Marimbayeva**

PhD student, Urgench State University named after Abu Rayhan Beruni

Email: smarimbaeva@gmail.com

Science ID: FXR-0726-0064

Urgench, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: Uzbek language, Khorezm dialect, Oghuz dialect, temporal lexicon, day cycle, dialectology, sacral time, natural time, lexical stratigraphy.

Received: 01.08.26**Accepted:** 03.08.26**Published:** 03.08.26

Abstract: The article analyses the day-cycle lexicon of the Khorezm dialect group of Uzbek on the basis of existing dialectological sources. It is shown that two layers operate in parallel within the system of time designation: a layer tied to the Islamic prayer schedule and a natural layer anchored in the solar cycle. The two-layer system, largely worn away in standard Uzbek, is preserved in fuller and more active form in the Khorezm dialects.

XORAZM SHEVALARIDA VAQTNING DINIY VA TABIIY IFODALANISHI**Surayyo Marimbayeva**

Abu Rayhon Beruniy nomidagi

Urganch davlat universiteti tayanch doktoranti

smarimbaeva@gmail.com

Ilmiy identifikatsiya raqami: FXR-0726-0064

Urganch, O'zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so'zlar: o'zbek tili, xorazm shevasi, o'g'uz lahjasi, vaqt leksikasi, kun sikli, dialektologiya, muqaddas vaqt, tabiiy vaqt, leksik qatlam.

Annotatsiya: Maqolada o'zbek tilining Xorazm shevalar guruhiga xos kun sikli leksikasi mavjud dialektologik manbalar asosida tahlil etiladi. Tongdan kechgacha qo'llaniluvchi vaqt birliklarida ikki qatlam – islomiy namoz jadvaliga asoslangan va quyosh aylanishiga bog'langan tabiiy parallel tarzda faoliyat yuritishi ko'rsatiladi. Adabiy o'zbek tilida so'nib borayotgan ushbu ikki qatlamli tizim Xorazm shevalarida ancha to'liq va jonli holda saqlanib qolgan.

РЕЛИГИОЗНЫЕ И ПРИРОДНЫЕ ВЫРАЖЕНИЯ ВРЕМЕНИ В ХОРЕЗМСКИХ ДИАЛЕКТАХ

Сурайё Маримбаева

Докторант Ургенчского государственного университета имени Абу Райхана Бери

Электронная почта: smarimbaeva@gmail.com

Научный идентификационный номер: FXR-0726-0064

Ургенч, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: узбекский язык, хорезмский диалект, огузский тип, темпоральная лексика, суточный цикл, диалектология, сакральное время, природное время, двойное кодирование, лексическая стратиграфия.

Аннотация: В статье анализируется лексика суточного цикла хорезмских диалектов узбекского языка на материале существующих диалектологических источников. Показано, что в системе временных обозначений параллельно функционируют два пласта – связанный с расписанием исламских молитв, и природный, привязанный к солнечному циклу. Установлено, что данная двухпластовая система, в значительной мере утраченная литературным узбекским языком, в хорезмских диалектах сохраняется в более полном и живом виде.

Kirish. Sheva leksikasi – tilning eng konservativ qatlamlaridan biri. Adabiy me'yorlashtirish jarayoni leksik boylikning bir qismini siliqlashtirsa-da, shevalar ko'pincha asrlar davomida shakllangan semantik tuzilmalarni saqlab qoladi. Vaqtni ifodalovchi birliklar, xususan, kun siklini nomlash tizimi shu jihatdan alohida qiziqish uyg'otadi: ularda til ichki tuzilmasi bilan jamiyatning turmush tarzi, dini va tabiiy muhiti o'rtasidagi munosabat bevosita aks etadi [1].

O'zbek dialektologiyasida Xorazm shevalar guruhining leksikasi hali yetarlicha o'rganilmagan. F. A. Abdullayevning peshqadam monografiyasi sheva tizimiga keng tavsif bergan bo'lsa-da, lug'at materiallarining semantik tahlili, ayniqsa alohida tematik maydonlar bo'yicha, o'sha zamondan beri e'tibordan chetda qolgan [2]. N. Abduraxmonova va boshq. tomonidan ushbu lug'at materiallarining raqamlashtirilishi va xalqaro jurnalda nashr etilishi yangi tahliliy imkoniyatlarni ochmoqda, biroq to'plangan boylik hali tizimli tahlilni kutmoqda [3].

Xorazm – o'zbek lahjashunosligi uchun mustaqil o'rin egallagan hudud. Adabiy o'zbek tilining qarluk negizidan farqli o'laroq, Xorazm vohasida o'g'uz tipidagi shevalar hukmron bo'lib, bu shevalar turkman tili va G'arb o'g'uz tillari bilan tarixiy-tarkibiy jihatdan yaqin [4; 5]. Xivaning asrlar davomida xonlik poytaxti va ilm markazi bo'lib kelgani inobatga olinganda, mintaqada leksikasida islomiy zamonshunoslikning chuqur iz qoldirganligi tabiiy. Ushbu maqola Xorazm shevalarining kun sikli leksikasini tongdan kechgacha bo'lgan vaqt oraliqini nomlash tizimini mavjud dialektologik manbalar asosida tahlil etadi.

Mavzuning dolzarbligi va hozirgi holati

O'zbek dialektologiyasida Xorazm shevalariga oid ishlarning katta qismi fonetika va morfologiyaga bag'ishlangani bu tasodif emas, chunki fonetik farqlar taqqoslash uchun aniq mezon bo'lib xizmat qiladi. Leksik-semantik tahlil, ayniqsa vaqt ifodalash kabi tematik maydonlarning o'rganilishi, bundan farqli o'laroq, talqin va kontekstni talab qiladi. Abdullayev o'z asarida sheva leksikasini qayd etgan, ammo uni semantik maydonlar bo'yicha tizimlashtirish vazifasini yechilmagan holda qoldirgan [2].

Xalqaro turkologiyada Xorazm shevalari o'g'uz tipidagi o'zbek lahjasi sifatida mustahkam o'rin egallagan. H.Boeschoten bu lahjalarning turkman tili bilan tarkibiy yaqinligini puxta asoslagan [4]; L. Johanson va E.Csató tahriridagi to'plamda esa o'g'uz-o'zbek munosabatlari turkiy tillar oilasining kengroq manzarasi ichida ko'rib chiqilgan [5]. Biroq ikkala manbada ham vaqt leksikasi semantik tizim sifatida maxsus o'rganilmagan – bu bo'shliq ushbu maqolaning maqsadini belgilaydi.

Nazariy jihatdan M.Haspelmat turli tillarda vaqtinchalik ravishlarning semantik tashkil etilishini keng qiyosiy asosda tahlil qilgan va shuni ko'rsatganki, tillar vaqtni kodlashda turli ramkalardan – tabiiy, ijtimoiy, ritualli – foydalanadigan bo'lsa-da, ko'p tillarda bu ramkalar birgalikda emas, balki alohida-alohida ishlaydi [6]. F.Sharifian madaniy lingvistika nuqtai nazaridan vaqt kontseptualizatsiyasining madaniy kontekstga bog'liqligini batafsil ko'rsatgan [7]. Xorazm sheva materiallari aynan ikki ramkaning – diniy va tabiiy – bir tilda parallel ravishda faol ishlash holati sifatida ushbu nazariy muhokamaga yangi dalil qo'shadi.

Shuni ham ta'kidlash kerakki, o'zbek tilining adabiy me'yori doirasida vaqt leksikasiga oid kuzatishlar A.Bodroglieti va A. Sjoberg asarlarida uchraydi [8; 9], ammo ikkalasida ham Xorazm shevalariga xos muqaddas vaqt qatlami maxsus tahlil predmetiga aylanmagan. Shu jihatdan ushbu maqola adabiy til va sheva o'rtasidagi leksik tafovutni muqaddas/tabiiy kodlash o'qi bo'yicha birinchi marta izchil ko'rsatishga urinish sifatida ahamiyat kasb etadi.

Xorazm shevalarida kun sikli leksikasining tarkibi

F. Abdullayev va N. Abduraxmonova va boshq. materiallari asosida kun siklini ifodalovchi birliklarni quyida tongdan kechgacha bo'lgan tartibda ko'rib chiqamiz [2; 3].

Tongning ochilishi: tongda, saharda, azonda

Kunning boshlanishi Xorazm shevalarida uch yaqin sinonim orqali ifodalanadi. Tongda – adabiy tilda ham mavjud tabiiy ko'rsatkich: quyoshning ufq ostidan ko'tarilishi, tongning yorishishi bilan bog'liq. Saharda arabcha saħar dan kelib chiqib, birinchi yorug'likdan avvalgi qorong'ulikni anglatadi. Bu so'z Ramazon oyida ayniqsa jonlanadi, chunki saharlik taomi ana shu vaqtga to'g'ri keladi – shu sababli unda diniy va turmush ma'nolari birlashgan. Azonda esa muqaddas qatlamning markaziy belgisi: masjidan aytilgan tong azonining vaqtini ko'rsatadi.

Shuni ta'kidlash kerakki, bu so'z shevada dindor bo'lmagan kishilar nutqida ham oddiy vaqt ko'rsatkichi sifatida ishlatiladi – akustik ritual hodisaning leksik jihatdan umumlashib ketganiga dalil [2].

Tush vaqti: abedda, abedgacha, peshinda

Tush vaqtida sheva leksikasida kontakt qatlami ayniqsa ko'zga tashlanadi. Abed – ruscha obed so'zidan o'zlashgan, ammo shevada u ovqat nomi sifatida emas, vaqt ko'rsatkichi sifatida – abedda “tush paytida”, abedgacha “tushgacha” qo'llaniladi. Bu hodisa so'vetcha mehnat rejimining leksikaga tasirini ko'rsatadi: belgilangan tushlik tanaffusi mahalliy sheva morfologiyasi (kelishik qo'shimchalari) bilan birikib, yangi vaqt ko'rsatkichini vujudga keltirgan. Parallel holda peshinda – peshin namozi vaqtini bildiruvchi muqaddas ko'rsatkich – o'z o'rnini saqlab qolgan [2]. Bir vaqt oralig'ining ham diniy, ham sovet-institutsional ko'rsatkichi orqali nomlanishi sheva leksikasidagi ikki kodlash tamoyilining amaliy ifodasidir.

Kunning pasayishi va quyosh botishi: peshindan keyin, nomozshomda, kunbotarda

Kun pasayish davri peshindan keyin birikmasi bilan boshlanadi. Quyosh botishi esa shevada egizak juftlik bilan nomlanadi: nomozshomda – arabcha va forsha elementlardan tuzilgan, shom namozining vaqtini bildiruvchi muqaddas ko'rsatkich; kunbotarda – “quyosh botadi” ma'nosidagi tarkibiy jihatdan shaffof turkiy so'z. F. Abdullayev materiallarida qayd etilishicha, bu ikki shakl bir xil vaqt oralig'ini ifodalaydi va bimalol almashib qo'llaniladi [2]. Ularning muloqotda tanlovi, sheva kuzatuvlariga ko'ra, mavzu va muhitga bog'liq: dalada yoki bozorda kunbotarda ustun kelsa, uy va masjid muhitida nomozshomda qo'llaniladi. Ushbu juftlik kun sikli leksikasidagi ikki kodlashning eng oydin namunasini tashkil etadi.

Kech va tun: kechda, oqshomda, yotar oqshomda

Kech adabiy tilda ham mavjud oqshomda va shevalarda keng tarqalgan kechda bilan nomlanadi. Biroq inventarning eng qiziqarli birligi – yotar oqshomda: uy ahli uyquga yotadigan kech soatini bildiruvchi alohida leksema. Bu birlik vaqtni na quyosh harakati, na namoz vaqti, na soat bilan emas, balki uy-ro'zg'or tartibiga, uyquga yotish bilan bog'laydi [2]. Adabiy o'zbek tilida bu vaqtni yotar oldidan kabi iboralar bilan tasvirlash mumkin, ammo u alohida leksema darajasiga ko'tarilmagan. Shevada esa bu soat leksikalizatsiyalangan, ya'ni atamaviy maqom kasb etgan. Natijada vaqtni belgilashning uchinchi timsoli – uy-ro'zg'or rutiniga asoslangan tizimning muqaddas va tabiiy qatlamlarini to'ldiradi.

Kun sikli inventarining umumiy ko'rinishi

Quyidagi jadval Xorazm sheva leksikasidagi kun sikli birliklarini mintaqaviy va kodlash turi bo'yicha umumlashtiradi:

Kun bo'lagi	Birlik	Ma'no	Kodlash turi
Tong arafasi	<i>saharda</i>	tong otmasdan avval	tabiiy-diniy (Ramazon kontekstida)
Tong	<i>azonda</i>	tong azon vaqtida	muqaddas (akustik belgi)
Tong	<i>tongda (dongda)</i>	tong yorishganda	tabiiy
Tush	<i>abedda / abedgacha</i>	tushda / tushgacha	institutsional (rus o'zlashmasi)
Tush	<i>peshinda</i>	peshin namozi vaqtida	muqaddas
Tushdan keyin	<i>peshindan keyin</i>	peshindan so'ng	muqaddas-derivat
Quyosh botishi	<i>nomozshomda</i>	shom namozi vaqtida	muqaddas (arabcha-forscha)
Quyosh botishi	<i>kunbotarda, (gunbotganda) qosh qorayganda</i>	quyosh botganda	tabiiy (turkiy, shaffof)
Kech	<i>kechda / oqshomda</i>	kechqurun	tabiiy
Kech oxiri	<i>yotar oqshomda</i>	yotish vaqtida	turmush ritmiga asoslangan

1-jadval. Xorazm kun sikli inventari (F.Abdullayev, [2] N.Abduraxmonova va boshq. asosida).

Natijalar tahlili: Ikki kod va kontakt qatlam

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, Xorazm shevalarida kun siklini nomlash uchun ikkita mustaqil tizim parallel ravishda faoliyat yuritadi. Muqaddas qatlam: *azonda* → *peshinda* → *nomozshomda*. Tabiiy-turmush qatlami: *saharda* yoki *tongda* → *abedda* → *kunbotarda* → *qosh qorayganda* → *oqshomda* yoki *kechda* → *yotar oqshomda*. Ruscha o'zlashma *abed* esa ushbu ikkala qatlam orasiga institutsional vaqt belgisi sifatida kirib joylashgan.

Muqaddas qatlamning e'tiborli xususiyati shundaki, u ritualga tegishli hodisalarga azonga va namozlarga bog'liq bo'lsa-da, kundalik muloqotda umumiy vaqt ko'rsatkichi sifatida ishlaydi. "Azonda turdim» yoki "nomozshomda qaytdim» kabi iboralar dindorlik alomati emas, oddiy vaqt ko'rsatkichi; shuning uchun ularni dindorligi past kishilar ham keng qo'llaydi. Bunday hodisani ya'ni akustik ritual voqeaning leksik jihatdan umumlashib ketishini deritualzatsiya yo'li bilan leksikalizatsiya deb atash mumkin. Aynan shu jarayon muqaddas qatlamni sheva leksikasida barqaror saqlanib qolishiga zamin yaratgan.

Ikki qatlamning bir vaqtda qo'llanilishi ijtimoiy dialekt variatsiyasi emas – ya'ni bitta qatlam "yuqori", ikkinchisi "quyi" nutq uchun emas. F. Abdullayev materiallaridan ko'rinishicha, tanlash diskurs kontekstiga bog'liq: bozor va dala muhitida tabiiy qatlam, uy va masjid yaqinida muqaddas qatlam qo'llaniladi. Bu haqiqiy leksik ikki xil ifodalash – bir tildagi ikki parallel nomlash tizimi – bo'lib, bunday hodisani qiyosiy dialektologiyada alohida tadqiq etish zarur.

Kontakt qatlamning xronologiyasi ham e'tiborga loyiq. Arabcha-forscha muqaddas leksema (azonda, peshinda, nomozshomda, saharda) – mintaqaning islomiy an'anasi bilan bog'liq qadimiy qatlam; turkiy tabiiy leksema (tongda, kunbotarda, oqshomda) – o'rta qatlam; ruscha o'zlashma (abed) – sovet davri qatlami. Uchala qatlam shevada bir vaqtda yashoqli va hech biri ikkinchisini siqib chiqarmagan. Bu – mintqa tarixining kun sikli nomlanishidagi siqilgan leksik stratigrafiyasi.

Turkologiya nuqtai nazaridan ushbu material H.Boeschoten tomonidan asoslangan Xorazm o'zbek shevasining o'g'uz profilini leksik dalillar bilan to'ldiradi [4]. Kun botar birikmasining turkcha g'un batımı bilan parallel tuzilishi o'g'uz-o'zbek leksik yaqinligini yaqqol ko'rsatadi. Muqaddas qatlamning arabcha-forscha unsurlardan tashkil topganligi esa Markaziy Osiyodagi Forsiy madaniy konteksti izi butun mintqa uchun xarakterli ekanini ko'rsatadi.

Tongni tirmalab idiomasi: Figurativ vaqt ifodalash

Kun sikli inventarida bir ibora alohida ko'zga tashlanadi: tongni tirmalab. Bu birikma “eng birinchi yorug'likda, zo'r berib” ma'nosida ravish vazifasini bajaradi. Uzoq yo'lga yoki keng dala ishiga tongni tirmalab – ya'ni tong otmay – kirishiladi. Ibora agrar turmush tarzining xotirasini saqlaydigan: yarim qorong'ida qo'l bilan ishlab tong yorug'ini “tirnayotgan” dehqon obrazi vaqt intensifikatoriga aylangan. Tong saharda yoki erta tongda kabi adabiy sinonimlar faqat vaqtni belgilaydi; tongni tirmalab esa vaqt bilan birga harakatning mashaqqatini ham ifodalaydi – bu figurativ qo'shimcha ma'no uni oddiy sinonimlardan ajratib turadi [2]. Qiyosiy jihatdan inglizcha at the crack of dawn iborasi bilan qisman o'xshashlik bor, ammo ingliz idiomasi “birdan yorilish” obraziga, Xorazm idiomasi “harakat bilan qozonilgan tong” tasviriga tayanadi. ikki tildagi vaqt intensifikatsiyasining turli figurativ yo'llari.

Xulosa. Ushbu maqola Xorazm shevalarining kun sikli leksikasini mavjud dialektologik manbalar asosida tahlil etdi. Quyidagi xulosalarni ilgari surish mumkin.

Birinchi xulosa: Xorazm shevalarida kun vaqti ikki mustaqil muqaddas va tabiiy qatlamda nomlanadi. Bu tizim adabiy o'zbek tilida qisman saqlanib qolgan bo'lsa-da, shevada hali to'liq va faol holda ishlaydi. Ikki qatlamni bir vaqtda saqlab kelishi leksik konservativlikning namunasidir.

Ikkinchi xulosa: Ruscha abed o'zlashmasi sheva morfologiyasi bilan qo'shilib, muqaddas va tabiiy qatlamlar yonida mustaqil institutsional belgi sifatida o'rnatilib qolgan. Bu ruscha mehnat tartibining sheva leksikasiga iz qoldirganligi va bu izning hali mavjudligining aniq ko'rsatkichidir.

Uchinchi xulosa: Tongni tirmalab idiomasi vaqt ifodalash maydonining shevada figurativ jihatdan ham produktiv ekanligini ko'rsatadi. Bunday iboralar vaqtni bildirish bilan birga harakatning sifatini, aziyatini yoki shiddatini ifodalaydi; adabiy tilda bu qo'shimcha ma'no yo'q.

To'rtinchi xulosa: Ushbu sheva materiallarining ingliz tiliga tarjimai til strukturasidagi asimmetriyani ko'rsatadi: ingliz tilida muqaddas va tabiiy qatlamlarni farqlaydigan tizim mavjud

emas, shuning uchun nomozshomda va kunbotarda ikkalasi ham at sunset bilan beriladi, leksik ikki xil ifodalash o'qi tarjimada aks etmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- [1] Chambers J. K., Trudgill P. Dialectology. 2nd ed. Cambridge University Press, 1998.
- [2] Abdullayev F. A. O'zbek tilining Xorazm shevalari. Fan, 1961.
- [3] Abdurakhmonova N., Astanova G., Akhmedov A., Mengliev D., Ibragimov B., Abdullayev A. Development of a lexical dataset and a rule-based algorithm for the analysis of Khorezm dialects of the Uzbek language // Data in Brief. 2025. Vol. 63. 112216. <https://doi.org/10.1016/j.dib.2025.112216>
- [4] Boeschoten H. Uzbek // Johanson L., Csató É. Á. (eds.). The Turkic languages. Routledge, 1998. Pp. 357–378.
- [5] Johanson L., Csató É. Á. (eds.). The Turkic languages. Routledge, 1998.
- [6] Haspelmath M. From space to time: Temporal adverbials in the world's languages. LINCOM Europa, 1997.
- [7] Sharifian F. Cultural Linguistics: Cultural conceptualisations and language. John Benjamins, 2017.
- [8] Bodrogligeti A. J. E. An academic reference grammar of Modern Literary Uzbek. Vols. 1–2. LINCOM Europa, 2003.
- [9] Sjoberg A. F. Uzbek structural grammar. Indiana University, 1963.